

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

نقد و مقایسه شروح معاصران بر دفتر پنجم مثنوی

استاد راهنما:

دکتر سید مهدی نوریان

استاد مشاور:

دکتر سید علی اصغر میرباقری فرد

پژوهشگر:

مرضیه کاظمی

مهرماه ۱۳۸۸

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصغهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی
خانم مرضیه کاظمی

تحت عنوان

نقد و مقایسه شروح معاصران بر دفتر پنجم مثنوی

در تاریخ ۸۸/۷/۲۹ توسط هیات داوران بررسی و با درجه عالی به تصویب رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه	دکتر سیدمهدی نورپان	با مرتبه علمی استاذ	امضاء
۲- استاد مشاور پایان نامه	دکتر سیدعلی اصغر میرباقری فرد	با مرتبه علمی دانشیار	امضاء
۳- استاد داور داخل گروه	دکتر محمدرضا نصرافهلتی	با مرتبه علمی استادیار	امضاء
۴- استاد داور خارج از گروه	دکتر محمدجواد شریعت	با مرتبه علمی دانشیار	امضاء

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ب	پیشگفتار.....
	فصل اول: کلیات
1-1-1	درآمد.....
1-2-1	تبیین مسأله پژوهش و اهمیت آن.....
1-3-1	پیشینه تحقیق.....
1-4-1	فرضیه ها و پرسش ها.....
1-5-1	اهداف تحقیق.....
1-6-1	روش تحقیق و مراحل آن.....
	فصل دوم: مبانی شرح نویسی
1-1-1	مبانی شرح نویسی بر آثار ادبی.....
1-1-1-1	هدف.....
1-1-1-2	گزینش اثر.....
1-1-1-3	مخاطب.....
1-2-1	ارتباط گزینش یک اثر با مخاطب.....
1-3-1	شیوه های شرح مطلوب.....
	فصل سوم: نقد و مقایسه شروح بر ابیات
	فصل چهارم: ویژگی پنج شرح مورد بررسی
1-1-1	شرح گولپینارلی.....
1-2-1	شرح شهیدی.....
1-3-1	شرح نیکلسون.....
1-4-1	شرح زمانی.....
1-5-1	شرح استعلامی.....
	فصل پنجم: سخن پایانی
306	منابع و مأخذ.....

پیشگفتار

در میان گنجینهٔ ارزشمند و غنی ادبیات فارسی، مثنوی معنوی جایگاه ویژه‌ای دارد. دوستداران آثار گرانقدر عرفانی و ادبی همواره با نگاهی سرشار از عشق و علاقه‌ای خاص به مثنوی نگریسته‌اند.

مفاهیم والای عرفانی و اسلامی که در سراسر مثنوی موج می‌زند، قلب هر طالب راستین و جویندهٔ آرزومندی را شیفتهٔ خود می‌سازد.

نگارندهٔ این سطور نیز همچون دیگر مشتاقان آثار گرانبهای عرفانی، همواره تلاش نموده‌است تا از زمان آشنایی با این کتاب هر چه بیشتر با آن انس گیرد و از مطالب ارزشمند آن تا حدّ توان بهره‌مند شود. در همین مورد موضوع مذکور برای این رساله در نظر گرفته شد تا علاوه بر آشنایی بیشتر با افکار مولانا و مفاهیم گرانقدر مثنوی، قدمی هر چند کوچک در مسیر فهم بهتر این کتاب برای خود و دیگر دوستداران آن بردارد.

امید است که این هدف تحقق یافته باشد و موجب شود تا ذره‌ای از دریای گرانقدر مثنوی بهره‌مند شویم که گفته‌اند:

آب دریا را اگر نتوان کشید هم به قدر تشنگی باید چشید

همچنین از همهٔ کسانی که مرا در انجام این رساله یاری نمودند، خصوصاً جناب آقای دکتر نوریان، استاد راهنما که با راهنمایی‌های ارزشمند خود در مواقعی که فهم ابیات برای من دشوار می‌شد، راهگشای ذهن و فکر من برای دستیابی به شرح مناسب بودند و جناب آقای دکتر میرباقری فرد استاد مشاور، که همواره و در لحظه لحظهٔ این راه، مشوق من برای ادامهٔ کار و یاری کنندهٔ من در انجام این رساله بودند، کمال تشکر را دارم.

در پایان خاطر نشان می‌شوم، کتاب مثنوی معنوی آخرین تصحیح نیکلسون به ترجمه و تحقیق حسن لاهوتی، به عنوان نسخهٔ اساس در این پایان نامه مورد استفاده قرار گرفته‌است و به دلیل رعایت اختصار، از حروف الفبا به جای نام شروح استفاده کرده‌ام. به طوری که به جای نام هر شرح، حرف اول نام شارح آن را آورده‌ام:

ن ← نیکلسون

الف ← استعلامی

گ ← گولپینارلی

ز ← زمانی

ش ← شهیدی

فصل اول

کلیات

1-1. درآمد

در این فصل به بررسی کلیات پژوهش می‌پردازیم. بدین منظور ابتدا به بیان مسأله پژوهش و اهمیت آن پرداخته و پس از آن پیشینه تحقیق، پرسشها و فرضیه‌های مطرح در این رساله و همچنین اهداف مورد نظر در این تحقیق را بیان نموده‌ایم. در ادامه روش جمع‌آوری و طبقه‌بندی مطالب و مراحل انجام کار ذکر گردیده‌است و در نهایت به فصلهای موجود در رساله اشاره نموده‌ایم.

1-2. تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

کتاب مثنوی معنوی اثر ارزشمند مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، که سرشار از معانی والای عرفانی است، نه تنها در میان دانشجویان و استادان رشته ادبیات فارسی از جایگاه بالایی برخوردار است، بلکه در میان عموم مردم نیز افراد زیادی را مجذوب خود ساخته‌است که همین امر موجب شده تا از روزگاران گذشته تا به امروز تعداد زیادی از بزرگان و صاحب‌نظران به شرح این کتاب ارزشمند همت گمارند.

زبان مولانا در مثنوی با وجود سادگی و دور بودن از ابهامات و پیچیدگی هایی که دامن گیر برخی متون ادبی است، در مواردی نیاز به توضیح لغات و شرح برخی از ابیات دارد که این مسأله با توجه به سطح مخاطبان و میزان دانش آنان متفاوت است.

به طور کلی اغلب شروح نوشته شده بر مثنوی به زبان فارسی است اما شروحي نیز به زبانهای دیگر از جمله انگلیسی و ترکی بر این کتاب نوشته شده است.

شروحي که نویسندگان آن هر کدام از دیدگاهی خاص به تشریح سخنان مولانا پرداخته اند. در دوران معاصر نیز افرادی به شرح ابیات مثنوی پرداخته اند که بعضی از آن شروح بیش از بقیه مورد توجه و استفاده دانشجویان و استادان ادبیات قرار دارد که از آن جمله می توان به پنج شرح زیر اشاره کرد:

شرح نیکلسون، شرح استعلامی، شرح گولپینارلی، شرح کریم زمانی و شرح سید جعفر شهیدی. که از این میان شرح نیکلسون به زبان انگلیسی نوشته شده و حسن لاهوتی به ترجمه و نوشتن تعلیق بر آن اقدام نموده است همچنین شرح گولپینارلی به زبان ترکیست که توفیق سبحانی آن را به فارسی برگردانده است.

این شروح که هر کدام در جای خود از ارزش والایی برخوردارند، در مواردی با یکدیگر دارای اختلافاتی هستند که این اختلافات گاه جزئی و گاه بسیار چشمگیر و قابل توجه است.

از آنجا که این پنج شرح بیش از دیگر شروح مثنوی مورد استفاده دانشجویان است در این رساله به ذکر اختلافات این شروح در دفتر پنجم مثنوی پرداخته و تلاش نموده ایم تا با بررسی دقیق ابیات، علاوه بر بیان اختلاف شروح، به شرح مطلوب و مورد نظر در هر بیت دست یابیم.

3-1. پیشینه تحقیق

با انجام بررسی های لازم در زمینه پیشینه تحقیق، مشخص شد که هیچگونه کتاب، رساله و کار تحقیقی در مورد موضوع این رساله انجام نشده است. تنها کتابی به نام «معرفی و نقد و تحلیل شروح مثنوی» از آقای شجری به چاپ رسیده، که به معرفی و بررسی بخشی از شروح نوشته شده بر مثنوی پرداخته، و در انتها تعدادی از ابیات دفتر اول را در سه شرح در سطحی محدود مورد بررسی قرار داده است.

بدین ترتیب هیچ کار منسجم و مستقلی درباره اهداف این پژوهش انجام نگرفته است و این رساله از اولین پژوهش هایی است که به طور مستقل و کاربردی در زمینه بررسی اختلاف شروح مثنوی انجام می گیرد.

4-1. فرضیه ها و پرسش ها

فرضیه ها و پرسش های این رساله عبارتند از:

- 1- روش مناسب در شرح نویسی چیست؟
- 2- شرح های مورد بررسی تا چه اندازه توانسته است مشکلات ابیات را حل نماید؟
- 3- شرح های مورد نظر که اغلب مورد استفاده دانشجویان قرار دارد، تا چه اندازه صحیح است؟
- 4- توجه به مخاطبان می تواند کمک فراوانی به چگونگی شرح مثنوی بنماید.

5-1. اهداف تحقیق

در این تحقیق اهداف زیر مورد توجه است:

- 1- بیان مبانی شرح نویسی و آنچه یک شارح باید در شرح نویسی مورد توجه قرار دهد.
- 2- تعیین ابیات مورد اختلاف در پنج شرح مورد بررسی در دفتر پنجم مثنوی.
- 3- بررسی موارد مورد اختلاف در شروع و تصحیح اشکالات موجود در شروع مورد نظر.
- 4- انتخاب شرح مطلوب از میان شروع مورد بررسی و دست یابی به معنای مناسب در مواردی که هیچ یک از شروع به شرح مورد نظر دست نیافته اند.

6-1. روش تحقیق و مراحل آن

در هر رشته برای جمع آوری و ارائه اطلاعات از ابزار و وسایل خاص مربوط به آن رشته استفاده می شود. روش تحقیق در این رساله به صورت اسنادی و کتابخانه ای و تحلیل محتوایی است که شامل موارد زیر می باشد:

1. مطالعه دفتر پنجم مثنوی و بررسی شرح تک تک ابیات در هر یک از شروع مذکور و مشخص نمودن ابیاتی که مورد اختلاف شارحان قرار داشته است .

2. یادداشت برداری از ابیات مورد اختلاف در شروع . در این مرحله تمامی اختلافهای موجود از جمله اختلاف نسخه (که موجب اختلاف در مفهوم ابیات شده است) ، اختلاف در معانی لغات و ترکیبات ، اصطلاحات ، نکات دستوری و اختلاف در مفهوم یک بیت یا یک مصراع مورد توجه قرار گرفته است. لازم به ذکر است در مواردی

که بعضی از شارحان به اصطلاح، تلمیح و یا تعبیر خاصی اشاره نموده‌اند که در دیگر شروح وجود نداشته، آن مورد نیز به عنوان مطلب مورد اختلاف مورد بررسی قرار گرفته‌است اما در مواردی که همه آنها نظرات مشابهی داشته‌اند، مثلاً همگی در یک بیت به آیه یا حدیث مشابهی اشاره نموده‌اند، نیازی به ذکر تلمیح نبوده‌است.

3. تحلیل و بررسی ابیات مورد اختلاف و تلاش برای دستیابی به شرحی مطلوب با مراجعه به فرهنگها برای دستیابی به معانی دقیق لغات و ترکیبات و نیز توجه به مفهوم کلی ابیات هر قسمت و تمرکز بر مفاهیمی که مولانا قصد بیان آن را داشته‌است. همچنین در مواردی که در شروح اختلاف نسخه وجود داشته با مراجعه به چاپ عکسی نسخه قونیه، شکل صحیح آن را بیان نموده‌ایم.

4. مطالعه کتابهای نوشته شده دربارهٔ مثنوی و همچنین کتابهایی که به بیان افکار مولانا پرداخته‌اند که این کتابها کمک فراوانی در آشنایی با مثنوی و اندیشه‌های مولانا می‌نمایند و از آن جمله می‌توان به کتاب «سرنی» و «بحر در کوزه» اشاره نمود.

5. بررسی شیوهٔ شرح هر یک از شارحان مورد نظر از طریق بررسی دقیق شروح و ذکر خصوصیات هر کدام از شروح با ارائه شواهد شعری.

6. نتیجه‌گیری. در این مرحله نتایج به دست آمده از این تحقیق بیان گردیده و جایگاه هر یک از این شروح مورد بررسی توجه قرار گرفته‌است.

لازم به ذکر است که این رساله در پنج فصل تدوین شده‌است:

فصل اول: کلیات

فصل دوم: مبانی شرح نویسی

فصل سوم: نقد و بررسی ابیات مورد اختلاف در شروح مورد نظر

فصل چهارم: بررسی ویژگی‌های پنج‌م شرح

فصل پنجم: سخن پایانی

فصل دوم

مبانی شرح نویسی

شرح نویسی بر آثار و متون ادبی از عمده‌ترین مسائلی است که در سالهای اخیر توجه بسیاری از بزرگان عرصه ادبیات را به خود معطوف داشته‌است.

شروحنی که گاه بر تمامی یک اثر و یا گزیده‌ای از آن، و بنابر ذوق و سلیقه شارح به شیوه‌ها و صورت‌های مختلف نوشته شده و به چاپ رسیده‌است.

مطالعه و بررسی این شروح بیانگر این مطلب است که با وجود محاسن و فواید فراوان، کاستیهایی نیز در اغلب این کتابها دیده می‌شود.

این کاستیها و معایب بیش از هر چیز، معلول فقدان یک نظام اصولی و تعریف شده در زمینه شرح نویسی بر آثار ادبی است که در عرصه گسترده ادبیات مورد بی‌توجهی واقع شده‌است و هر یک از شارحان بنا به تشخیص و صلاح دید خود و ذوق و سلیقه شخصی در این وادی گام نهاده و به شرح متون و اشعار پرداخته‌اند.

بدون شک توجه و هم‌اندیشی بزرگان و پیشکسوتان به این امر و ارائه یک نظام و اصول مشخص در زمینه شرح نویسی می‌تواند علاوه بر هدایت شارحان آتی، از هر گونه پراکندگی و آشفتگی در این زمینه، جلوگیری نماید.

در این مجال برآنیم تا ابتدا به بیان مبانی و اصول شرح نویسی پرداخته و پس از آن شیوه‌های مناسب و کاربردی در شرح آثار ادبی را مورد بررسی قرار دهیم.

1-1- مبانی شرح نویسی بر آثار ادبی

شارح باید در آغاز کار شرح نویسی به سه مسأله مهم و اساسی توجه نموده و این سه مورد را به طور دقیق و روشن برای خود تعریف نماید که این موارد عبارتند از: هدف - گزینش اثر - مخاطب. مواردی که در عین اهمیت و داشتن جایگاه خاص خود، در ارتباط تنگاتنگ با یکدیگر قرار داشته و سه ضلع مثلث شرح نویسی را تشکیل می‌دهند.

1-1-1 - هدف

زمانی که شارحی قصد دارد به شرح یکی از متون ادبی و یا اشعار یکی از شاعران بپردازد، پیش از هر چیز باید انگیزه و هدف خود را از شرح آن اثر به طور دقیق مشخص نماید. چرا که این امر علاوه بر مشخص کردن حیطه کاربردی شرح، به شارح کمک می‌کند تا بر طبق اصول و چهارچوب خاصی به شرح اثر پرداخته و مانع از سرگردانی او در وادی نامحدود توضیحات و تفسیرات غیر ضروری می‌گردد. شرح یک اثر به طور کلی با اهداف و انگیزه‌های زیر انجام می‌شود:

1- معرفی یک اثر.

گاه یک محقق برای آشنا کردن اهل علم با یک اثر ناشناخته و مهجور، به شرح و توضیح آن می‌پردازد تا به این وسیله ارزش و جایگاه آن اثر را به دیگران بشناساند.

2- گره‌گشایی از دشواری‌های یک اثر.

در دهه‌های اخیر محققان با استفاده از پیشرفت و سهولت چاپ کتاب، به طور گسترده‌ای به تصحیح نسخه‌های خطی پرداخته و به چاپ آنها اقدام نموده‌اند که این اقدام ارزشمند موجب تسهیل مطالعه و استفاده طالبان و مشتاقان از فرهنگ و منابع سرشار معنوی شده‌است. اما در این میان جمعی از مبتدیان و دانشجویان، فاقد اطلاعات لازم برای فهم کامل این کتابها هستند و این نیاز خوانندگان، افرادی را بر آن داشته‌است تا برای گشایش مشکلات این آثار، به تعلیق و شرح نویسی این کتابها مبادرت نمایند.

3- معرفی مشرب فکری صاحب اثر.

شارح گاهی به منظور معرفی مذهب و یا خط فکری خاص یک مؤلف در زمینه مسائل فلسفی، کلامی، عرفانی و یا سیاسی، به شرح اثر او می‌پردازد.

در این موارد غالباً آثاری توسط شارح انتخاب می‌شود که از نظر اعتقادی با افکار او هم‌سوئی داشته باشد. البته در مواردی نیز شارح به جهت نقد افکار و نظریه‌های صاحب اثر به شرح آن می‌پردازد که مورد اخیر کمتر دیده می‌شود.

4- معرفی و تبیین نظریه‌ها و دیدگاه‌های علمی موجود در یک اثر.

حجم فراوانی از کتابهای بر جای مانده از گذشتگان متعلق به افرادی است که از نظر علمی و آگاهی از علوم و دانش‌های گوناگون در رده‌های والایی قرار داشته‌اند و از صاحب نظران و بزرگان عرصه‌های مختلف علمی به شمار می‌آیند. به همین علت برخی از محققان برای معرفی و شناساندن آراء و اندیشه‌های علمی آن بزرگان به شرح آثار ایشان همت می‌گمارند.

5- معرفی شارح.

در مطالعه برخی از شروح دیده می‌شود که شارح بیش از توجه به اثر و داشتن یکی از انگیزه‌های فوق در شرح نویسی، به معرفی خود به خوانندگان می‌پردازد. این موضوع غالباً در شروحي به چشم می‌آید که اثری پیش از این توسط فرد یا افرادی شرح شده و شارح جدید بدون داشتن حرفی تازه و نو و تنها با اضافه کردن توضیحات غیرضروری، به شرح مجدد آن اقدام می‌نماید.

1-1-2- گزینش اثر

دومین مسأله‌ای که یک شارح باید به آن توجه داشته باشد، انتخاب یک اثر مناسب است که در حقیقت ارزش شرح نویسی را داشته باشد.

گزینش اثر توسط شارح، ارتباط مستقیم و تنگاتنگی با هدف او در شرح نویسی دارد.

شارح باید در این مرحله به ارزیابی یک اثر و مشخص ساختن ارزش و جایگاه آن بپردازد.

در بررسی جایگاه یک اثر و ارزش گذاری بر آن، از دو معیار می توان استفاده نمود:

1- میزان توفیق در جذب مخاطب.

آثار و متون ادبی را می توان به طور کلی به دو دسته «فرا زمانی - فرامکانی» و «غیر فرا زمانی - غیر فرامکانی» تقسیم کرد.

در دسته نخست آثاری جای می گیرد که از نظر جذب مخاطب، محدود به زمان یا مکان خاصی نمی باشد. آثاری که به دلیل ارتباط عمیق صاحب اثر با مخاطب، که خود معلول مسائل دیگری چون محتوای اثر و زبان خاص اوست، مخاطبان خود را در دوره های مختلف تاریخی و در شهرها و سرزمین های مختلف به خوبی می یابد. شاهکارهای ادبیات جهان از این دسته آثار می باشد.

دسته دوم آثاری است که همچون آثار دسته اول، توفیق چندانی در جذب مخاطب ندارد. این آثار یا به علت نداشتن محتوایی ارزشمند و مطالبی نو و تازه و یا به دلیل دارا بودن مطالب بی اهمیت و نظریه های مطرود، به طور گسترده مورد توجه قرار نمی گیرد و از حیطه زمانی و مکانی خود فراتر نمی رود.

2- میزان تأثیر در شکل گیری یک نهضت علمی.

بعضی از کتابها با وجود آنکه مخاطبان فراوانی در سطح گسترده ندارد اما در شکل گرفتن یک نهضت علمی و فکری خاص، نقش مهمی را ایفا می کند. از جمله این آثار می توان از کتاب «اللمع» ابونصر سراج نام برد که تأثیر آن بر کتابهای عرفانی پس از او، بسیار مشهود است. توجه به این آثار در جهت شناختن منابع و سرچشمه های افکار و اندیشه های مطرح در طول تاریخ، ضروری و قابل ملاحظه است.

در مبحث گزینش اثر، علاوه بر ارزیابی یک اثر، توجه به صبغه و ماهیت آن نیز ضرورت دارد. در این قسمت باید محتوای اثر از نظر حماسی، عرفانی، تعلیمی، غنایی و موارد دیگر مورد بررسی قرار گیرد.

این امر علاوه بر آنکه شارح را در مسیر مشخصی سوق می دهد تا محدوده و مرزبندی توضیحات خود را مشخص نماید، به او در انتخاب معنای مناسب لغات، از دامنه وسیع معنایی یک لغت، یاری می رساند.

برای مثال با مشخص شدن ماهیت یک اثر، شارح دقت می نماید که در شرح کتابی حماسی نباید به دنبال مفاهیم عرفانی باشد و یا در بررسی آثار عرفانی باید با زبان مخصوص عرفا و ویژگی های زبان رمزی آنها آشنا بوده و به لایه های معنایی جملات ایشان توجه نماید.

با بررسی های بیان شده، شارح در گزینش متن آگاهی می یابد که با چگونه اثری مواجه است. آیا اثر مورد نظر او از متون باز است که دارای لایه های مختلف معنایی است و یا متنی بسته است که معنای محدود و ثابتی دارد. توجه

به ماهیت اثر، همچنین شارح را با انگیزه صاحب اثر در ایجاد و خلق اثر آشنا می‌سازد و این آشنایی او را در جهت ارائه هر چه بهتر شرح یاری می‌نماید.

1-1-3- مخاطب

«عنصر مخاطب» در شرح نویسی در کنار موارد ذکر شده، از اهمیت فراوانی برخوردار است. در این مبحث دو مطلب را می‌توان مورد توجه قرار داد:

1- مخاطبان صاحب اثر 2- مخاطبان شارح

-مخاطبان صاحب اثر:

در شکل‌گیری یک اثر طبق نظر معروف، سه عنصر اساسی وجود دارد که عبارتند از: اثر (پیام)، مؤلف (گوینده پیام)، مخاطب (خواننده پیام). که این سه، در ارتباط متقابل با یکدیگر قرار دارند.

زمانی که شاعر یا نویسنده به خلق یک اثر می‌پردازد، بدون شک مخاطبانی را برای دریافت مفاهیم آن اثر مدنظر دارد و تلاش می‌کند تا با ایجاد ارتباطی مناسب با مخاطب، مطالب مورد نظر خود را برای او بازگو نماید که چگونگی برقراری این ارتباط و نحوه استفاده مؤلف از زبان در این باره، باید در جای دیگری مورد بررسی قرار گیرد.

اما دانستن این مطلب که مؤلف چه قشر و گروهی از مخاطبان را و با چه نوع افکار و اندیشه‌هایی مورد خطاب قرار داده است، می‌تواند کمک شایان توجهی به شارح نماید.

-مخاطبان شارح:

هنگامی که شارح با هدفی خاص، اثری را برای شرح نویسی بر می‌گزیند، هم‌زمان باید حیطه مخاطبان خود را نیز مشخص سازد.

مشخص نبودن حوزه مخاطب از جمله آسیب‌هایی است که دامن‌گیر بسیاری از شروح امروزی شده است.

شارح از همان ابتدا باید بداند که اثر مورد نظر خود را برای چه گروه از مخاطبان و دارای چه میزان معلومات، شرح می‌نماید.

توجه به مخاطب از عناصر بسیار مهمی است که شارح را در مسیر شرح نویسی هدایت کرده و او را از اطناب‌های ممل و ایجاز‌های مُخل برکنار می‌دارد.

مسئلاً میزان و کیفیت توضیحات شارح برای مخاطبان در سطح دانشگاه، با توضیحات او برای مخاطب عام متفاوت است.

1-2- ارتباط گزینش یک اثر با مخاطب

بررسی ماهیت و محتوای یک اثر رابطه بسیار نزدیکی با چگونگی شرح آن اثر برای سطوح مختلف مخاطبان دارد. همانطور که گفته شد، آثار به دو دسته «فرازمانی - فرامکانی» و «غیر فرازمانی - غیر فرامکانی» قابل تقسیم است. شاحان در شرح آثار گروه اول باید این مطلب را در نظر داشته باشند که مخاطبان مختلفی با اطلاعات و معلومات متفاوت، به این آثار توجه دارند. مثلاً کتاب مثنوی در دوره‌های مختلف زمانی، مخاطبان فراوانی از سطوح مختلف به خود جلب نموده است.

در چنین مواردی شارح نباید از سطح مخاطب خود غافل باشد و از همان ابتدا باید دقیقاً مشخص نماید که شرح خود را برای کدام یک از این سطوح می‌نویسد. به طور یقین، شرح نویسی بر مثنوی برای مخاطب مطلع از ادبیات، با نوشتن شرح همین کتاب برای مخاطب عامی و ناآشنا با ادبیات، متفاوت است. در آثار غیرفرازمانی - غیرفرامکانی، یعنی آثاری که از زمان و مکان تولد خود فراتر نرفته‌اند، مسأله متفاوت است. این آثار با توجه به کاربردهای خاصی که از نظر زبان شناسی، لهجه شناسی، مسائل دستوری و اصطلاحات و لغات رایج در زمان خود دارند و می‌توانند در حل مشکلات آثار فرازمانی - فرامکانی، که هم‌عصر با آن آثار بوده‌اند، مورد توجه قرار گیرند، مخاطبان خاص خود را دارا می‌باشند. در این موارد شارح باید شرح خود را در سطح مخاطبان متخصص و محققان این فنون نوشته و از توضیح واضح و اصحات خودداری نماید.

1-3- شیوه‌های شرح مطلوب

برای نوشتن شرحی مطلوب و مناسب، علاوه بر توجه به مبانی شرح نویسی، شارح باید نکات و دقایق دیگری را نیز مورد توجه قرار دهد. نکاتی که دانستن و رعایت آن، شارح را در بهتر شدن شرح و کاربردی‌تر شدن آن یاری می‌رساند.

در ذیل مهمترین نکات، در نوشتن یک شرح مطلوب را مورد بررسی قرار می‌دهیم:

1. آشنایی با افکار و اندیشه‌های صاحب اثر. شارح باید قبل از شروع کار، تا حد امکان با مکتب فکری و جهان-بینی مؤلف آشنا باشد. آگاهی از افکار و اندیشه‌های صاحب اثر، نه تنها شارح را با اهداف او در آفرینش اثر مشخص می‌نماید، بلکه فضای فکری و شرایط اجتماعی که اثر در آن شکل گرفته را به صورت روشن برای شارح نشان می‌دهد.

به این منظور شارح باید علاوه بر مطالعه دیگر آثار مؤلف، در زمینه تاریخ زندگی او، آداب و رسوم زمان او و مسائل مختلف اجتماعی و سیاسی محل زندگی او، مطالعاتی داشته باشد. بررسی آثار و منابع تأثیرگذار بر افکار و اندیشه‌های مؤلف در این زمینه بسیار مفید است.

2. استفاده از نسخه معتبر در شرح.

یک شرح مطلوب و مناسب تنها بر اساس نسخه‌ای صحیح و معتبر نوشته می‌شود. با توجه به آشنایی شارح با زبان و اندیشه‌های مؤلف، در صورت داشتن اطلاعات کافی در زمینه تصحیح، او بهتر از دیگران می‌تواند به تصحیح مناسبی از یک نسخه دست یابد.

3. مخاطب

توجه به مخاطب و تعیین سطح او، از مهمترین مواردی است که در قسمت پیش مورد بررسی قرار گرفت.

4. آشنایی با سبک مؤلف.

شناخت سبک و ویژگی‌های زبانی و بلاغی عصر مؤلف و همچنین آشنایی با سبک خاص او، در نوشتن شرح بسیار قابل توجه است.

5. تجزیہ عناصر تشکیل دہندہ اثر.

موارد ذکر شدہ تا بہ اینجا، ہمگی پیش نیازهایی برای شروع شرح بہ حساب می آیند. اما در این مرحلہ شارح در مواجهہ با اثر باید بہ بررسی عناصر تشکیل دہندہ آن پردازد کہ این عناصر عبارتند از:

الف - مفردات و ترکیبات

شارح باید از بیان معانی متعدد و غیر ضروری خودداری نموده و تنها معنای مناسب در ارتباط با اثر را ارائه نماید. بہ این منظور شارح باید بہ معانی متداول لغات و ترکیبات در زمان مؤلف توجہ داشته باشد و نہ معانی مورد استفادہ در زبان امروزی کہ این امر با مراجعہ بہ کتابها و لغت نامہ‌های ہم عصر با زمان مؤلف تا حدود زیاد قابل دسترسی است.

ب - اصطلاحات

آگاهی از اصطلاحات علوم مختلف همچون اصطلاحات عرفان، فلسفہ، کلام، طب، نجوم و ... کہ کم و بیش مورد توجہ شاعران و نویسندگان بودہ است، شارح را در گرہ‌گشایی از تعابیر و لغات مخصوص این علوم در یک اثر یاری می نماید.

ج - نکات ادبی و دستوری

گاہ نامفہوم بودن یک جملہ بہ دلیل استفادہ مؤلف از یک ویژگی خاص دستوری و زبانی است کہ در زمان مؤلف اثر رایج و مورد استفادہ بودہ ولی امروزہ مہجور و غیر قابل استفادہ است. از جملہ این نکات می توان بہ جابجایی ارکان جملہ، معانی مختلف حروف اضافہ، معانی خاص افعال با پیشوندهای مختلف و مواردی از این دست اشارہ نمود. کہ آگاهی شارح از این مطلب، ہرچہ بہتر شدن شرح را بہ دنبال دارد.

د - تلمیحات

اشارہ بہ وقایع تاریخی، ادبی، علمی، اسطوره‌ای و ... و ارائه توضیحات لازم با توجہ بہ سطح مخاطب در شرح، اثر قابل توجہی دارد.

ه- نکات بلاغی (معانی، بیان، بدیع)

بررسی دقیق مسائل بلاغی، خصوصاً توجه به مبحث معانی در شرح نویسی بسیار ضروری است. علم معانی همچون کلید ارتباطی میان صاحب اثر و مخاطب است. شارح با آگاهی یافتن از معانی اصلی جملات می‌تواند به دنیای درونی مؤلف راه یافته و از مبانی افکار و اندیشه‌های او آگاهی یابد.

6- هم‌خوانی شرح با اثر.

زبان و نحوه بیان شارح باید متناسب با زبان اثر مورد شرح باشد. شارح نباید با زبانی عرفانی و استفاده از الفاظ و تعابیر عرفا، به شرح اثری حماسی پردازد و هر اثر زبان مخصوص خود را برای شرح می‌طلبد.

7- به کارگیری علایم نگارشی.

در بسیاری موارد استفاده از علایم نگارشی، شارح را از شرح یک عبارت و یا یک بیت شعر بی‌نیاز می‌کند. صحیح خواندن یک جمله، ابهامات و پیچیدگی‌های آن را به میزان زیادی برطرف می‌سازد.

8- در ارائه توضیحات به طور کلی باید از اطناب اجتناب نمود و تا آنجا که امکان دارد مخاطب را به منابع معتبر ارجاع داد. البته همانگونه که قبلاً اشاره نمودیم، استفاده از اطناب و یا ایجاز در شرح باید با توجه به سطح مخاطب انجام پذیرد.

9- توجه به ارتباط معنایی میان جملات و ابیات کمک فراوانی به فهم مطالب غیر قابل فهم می‌نماید. باید توجه داشت که یک اثر بیش از هر چیز خود شارح خود می‌باشد.

10- در یک شرح مطلوب، شارح نباید قسمتهای دشوار و نامفهوم را بدون شرح رها نماید. خصوصاً در مواردی که یک مطلب احتیاج به تحلیل و تفسیر کامل دارد، نادیده انگاشتن آن از معایب یک شرح است.

11- شارح نباید توضیحات خود را بر اساس ظن و گمان بیان نماید. چراکه مخاطب از شارح انتظار شرحی متقن با ارائه شواهد و دلایل کافی را دارد.

12- در برخی موارد با توجه به سطح مخاطب ، توضیح اصطلاحات ، کنایات و صنایع ادبی لازم بوده و تنها ارائه معنای کلی ، راه گشا نمی باشد.

13- شکل ظاهری یک شرح در مطلوب بودن آن بسیار مؤثر است. نوشتن شروح در مورد متون ادبی در قسمت پائین صفحه و در مورد اشعار پس از هر بیت، بهترین شیوه برای ارائه یک شرح مناسب از نظر صوری می باشد.

14- بیان شیوه شرح توسط شارح در مقدمه کتاب کمک فراوانی به مخاطبان آن می نماید.¹

---

¹ . بر گرفته از مطالب و یادداشتهای گرفته شده از آقای دکتر میر باقری فرد.